

Денис Позняков,
науковий співробітник
Державного історико-архітектурного
заповідника «Хотинська фортеця»

ХОТИН ТА ХОТИНСЬКА ФОРТЕЦЯ НА ПЛАНАХ ЄВРОПЕЙСЬКИХ КАРТОГРАФІВ XVIII СТОЛІТТЯ

Стаття присвячена планам міста Хотина та Хотинської фортеці періоду османського панування у XVIII столітті. Проаналізовано уявлення європейських картографів про тогочасну фортифікаційну, військово-адміністративну та цивільну інфраструктуру Хотина та його передмість.

Ключові слова: Хотин, Хотинський замок, Нова бастионна фортеця, старе місто, нове місто, форштадт, ретраншемент, Хотинська нахія.

Картографічні джерела Хотина та Хотинської фортеці в науковій літературі досліджені недостатньо, зокрема період турецького панування 1711-1807 рр. Саме в цей час Хотин стає центром військово-адміністративної одиниці Османської імперії – Хотинської нахії. Дана територія займала значну частину Чернівецької області та частину сучасних північних районів Республіки Молдови.

Турки обрали саме цей регіон з декількох причин. Основною з них було те, що ця земля знаходилась на фронтиті (прикордонні) трьох держав: Московії, Речі Посполитої та Молдовського князівства. Останнє державне утворення було безпосередньо у васальній залежності від османів. Прямий контроль над цим регіоном посилив би позиції Османської імперії в Східній Європі, які похитнулись після підписання Карловицького договору 1699 року. У цей час ваги в міжнародних справах Центрально-Східної Європи починає набирати Московія. Вона крок за кроком робить зусилля для планомірного послаблення Речі Посполитої, намагається отримати вихід до Чорного моря. Кордони Московії з османами, крім Північного Причорномор'я, починають сходитись по течії річки Дністер.

Крім того османами був врахований досвід війн XVII століття, коли Хотин був воротами вторгнень польських військ у боротьбі за Молдовське князівство (Хотинські битви 1621 та 1673 рр.). Сама Молдова була ненадійним васалом, яка постійно намагалась грати на протиріччях османів, поляків та московитів.

Слід відзначити, що у XVIII столітті османи відчайдушно намагаються зберегти свої позиції в Європі. Вони переходять від політики завоювань до політики консервації, укріплення кордонів. І одним з таких кроків стає будівництво Нової фортеці навколо стін старого Хотинського замку.

Даний факт не залишився поза увагою європейської політики, особливо Московії, монархії Габсбургів, Речі Посполитої, Франції. Поступово починають з'являтися рукописні плани Нової бастионної фортеці: від найпростіших схематичних – до деталізованих у найменших дрібницях. Аналіз цих планів дасть можливість встановити географію околиць та наявність військово-адміністративної, громадської, транспортної, логістичної інфраструктури Хотина та Нової фортеці.

Рукописний план де Бонн Леве 1720 року [5]. Одним із перших планів фортеці, який з'явився у XVIII столітті Plan de Choczyn – /nouvellement fortifié par /Les Turcs sur La frontière /de Pologne. Levé par / Le Sr. de Bonne Levay, /Ingenieur en Chef / et major de L'artillerie / du Royaume de Pologne / en L'année 1720. Рукописний «План Хотина, недавно уфортифікованого турками на кордоні Польщі. Знято сером де Бонн Леве, головним // інженером і офіцером артилерії Польського Королівства, року 1720» (рис. 1). Оригінал зберігається в Іспанській Національній Бібліотеці в Мадриді.

План кольоровий, складений у військових цілях та для ведення бойових дій з ймовірним супротивником, яким тоді для Речі Посполитої були турки. Справа на карті розміщений орієнтир, стрілка якого направлена на схід. Креслення свідчить, що сер де Бонн Леве безпосередньо не був на території фортеці, а змальовував її з лівого подільського берега р. Дністер. Автор доволі схематично зображає замок XV століття, Нову фортецю та прилеглі до неї околиці Хотина. На плані відсутні географічні назви, найменування бастионів, башт Нової фортеці. У внутрішньому просторі Нової фортеці майже відсутні умовні позначення, які би відображали цивільно-адміністративну, господарську та військову інфраструктуру, окрім самого старого замку, будинку паші та криниці (джерела).

Контури валів досить сильно геометризовані. Фортеця має сім бастионів, які з'єднуються куртинами, перед якими розміщуються додаткові фортифікації у вигляді рavelінів. Внутрішній бік валів був зміцнений ймовірно додатково кам'яними стінами, що тягнуться по периметру. Сер де Бонн Леве розміщує шість виходів на вали навпроти кожного бастиона (крім Південно-західного і Південно-східного).

У валах розміщені три проходи: на місці теперішньої Бендерської (Стамбульської), Яської (Тімішоарської) башти та північної куртини. Крім того при детальному розгляді плану можна помітити і четвертий прохід, який розміщувався між замком та північно-східним бастионом над потоком.

Привертає увагу на карті і сам молдовський замок, який зображений у формі неправильного прямокутника. Замок має три круглих башти: очевидно, що це теперішні В'їзна (справжня геометрична конфігурація квадратна), Південно-західна, Західна. Сучасні Північна та Східна башти вписані в загальну геометрію стін замку. Цікава деталь, що на плані між Західною і Північною баштою розміщений прохід, який у графічному виконанні автора відповідає повноцінним проходом бастионної фортеці. План Бон Лева цікавий тим, що на ньому вперше зображене місто Хотин. Основна магістраль простягається з півдня на північ. Чотири додаткових шляхи напрямку схід-захід перетинають основну магістраль майже під кутом 90 градусів. Міська забудова зображена рожевим кольором, всередині яких зеленим кольором відзначені городи правильної форми, з садами.

Бастионна фортеця і місто оточене частоколом півфута в діаметрі (16 см.) та десять футів у висоту (приблизно 3,2 м.) (легенда «D»). Скрізь частокіл ведуть дві дороги. Одна з них позначена як шлях на Жванець (див. легенду «F»). Крім того на карті позначений шлях Кам'янець (легенда «G»), який починається безпосередньо від фортеці, переривається на правому березі ріки та знову тягнеться уже на подільському березі. Переправа відсутня, однак без сумнівів вона там існувала.

Легенда французькою мовою дає більш чітко уявлення про об'єкти та споруди фортеці та Хотина:

A. ancien chateau – Старий замок, B. nouvelle fortification – Нова фортифікація, C. ville de bois nouvellement / bastie ou sont Les / marchants – нещодавно збудоване дерев'яне місто, де живуть купці, D. palissades d'un pied de diametre et dix - /pieds d'hauteur, qui /enferment la – частокіли в півфута діаметром і десять футів висотою, які оточують місто, E. Ravins – яри, F. chemin de svaniets – шлях на Жванець, G. chemin de caminiak /distant du deux lieüs – дорога на Кам'янець, віддалений на два льє, H. hauteurs qui com[m]andent /dans [sic] la forteresse estant [étant] /située sur un penchant. / Les remparts du midi, / d'orient et d'occident estant /vus de[s] ravins – висоти, що домінують над фортецею, розміщеною на схилі. Південні, східні і західні земляні вали, як їх видно з ярів, I. Fontaines – джерела, K. maison du Vacha... – будинок паші.

План Хотинської фортеці з колекції планів Іоганна Максиміліана Георга фон Фюрстенгофа [4]. Наступним планом для розгляду пропонується план Хотинської фортеці / Plan de Chotzin з колекції військового інженера, архітектора Іоганна Максиміліана Георга фон Фюрстенгофа, яка знаходиться у фондах Саксонської державної бібліотеки (рис. 2). План створений між 1711 та 1732 рр. Більш точного датування встановити на жаль неможливо. З 1711 по 1732 року він графічно зобразив близько 500 фортифікованих об'єктів тогочасної Європи.

План Хотинської фортеці кольоровий. Масштаб представлений в одиницях виміру відстані туазах (toises). План неточно передає контури фортифікацій Нової фортеці, причому південна частина внутрішнього двору значно більша за північну, що не відповідає сучасному рельєфу.

Сама фортеця має шість бастионів. Навпроти кожного бастиону автор розміщує виходи. Внутрішній бік валів подібно плану де Бонн Лева був зміцнений додатково кам'яними стінами, що тягнуться по периметру та вздовж яру, який розділяє фортецю на дві частини. Башти відсутні, окрім Бендерської (Стамбульської), яка позначена двома паралельними рисками червоного кольору. Там же міститься виїзд. Також графічно зображені ще два проходи у валах. Один з них на місці теперішньої Яської (Тімішоарської) башти, інший на східному боці укріплень між замком та північно-східним бастионом.

Цікавою деталлю плану є наявність у південно-західній частині фортеці проходу, спрямованого в бік р. Дністер. Південна частина внутрішнього двору фортеці відділяється контуром червоного кольору, який, ймовірно, зображає невисоку стіну-підмурок. Серед об'єктів інфраструктури у фортеці схематично зображений лише замок, контури якого промальовані червоним кольором.

На плані також окреслені контури укріплень, які знаходяться нижче замку та бастионної фортеці, орієнтовно розташовані відповідно до сучасного рельєфу та фортифікацій між північно-східним бастионом та замком. Дані укріплення прикривали фортецю та замок від потенційної загрози з лівого берегу ріки. Примітно, що подібні укріплення відзначені і на плані де Бонн Лева, однак вони охоплюють значно більшу площу: від північно-східного бастиону вздовж течії ріки і огинають контури замку повністю до В'їзної башти. Можливо план де Бонн Лева має дещо пізніше походження відносно плану фон Фюрстенгофа. Або ж останній вирішив можливо не вдаватися в деталі, а де Бонн Лева більш деталізував наявні фортифікації.

Plan de la Ville de Chockzin prise sur les Turcs par les Russes sous les Ordres du Marechal Munnich l'An 1739 [6]. Далі розглянемо «План міста Хотина узятого від турків росіянами за наказом маршала Мініха в 1739 році» / «Plan de la Ville de Chockzin prise sur les Turcs par les Russes sous les Ordres du Marechal

Munnich l'An 1739» (рис. 3). Варто відзначити, що існує два варіанти пропонованого плану. Один з них зберігається в бібліотеці Університетського коледжу Лондона (University College London) та виконаний в чорно-білій компоновці. Датування 1739 роком. Інший зберігається в Державному архіві Швеції та виконаний у кольорі (рис. 4) [11]. Датований також 1739 роком. Автор невідомий. На планах відсутнє орієнтування за сторонами світу. Експлікації обох планів ідентичні та поданні французькою мовою. Лондонський план ніби писаний з подільського берега, а шведський є його дзеркальним відображенням.

Експлікація плану: A. La ville – місто, B. Le vieux Chateau – Старий замок, C. Le fauxbourg fortifie par un Retranchement – передмістя укріплене ретраншементом, D. Boutiques Marchands – магазини торговців, NB. Le Glacis etoit tout a fait contremine et pourtant les eminences marquees dans les Fauxbourgs commandent la Ville – гласис та збудовані контрміні галереї і позначенні висоти (що домінують над містом), де розміщене передмістя.

Замок зображений у двовимірній моделі червоного кольору, яка не відтворює його сучасні контури. Забудова у внутрішньому дворі цитаделі відсутня. Чітко можна встановити кількість башт – п'ять. Ідентифікувати можна лише три башти – В'їзну, Північну та Східну.

На плані бастионна фортеця відтворена у вигляді неправильного чотирикутника: стіни світло-коричневого кольору, рів – коричневого. Куртини прикриваються рavelінами сірого відтінку. Забудова фортеці позначена рожевим кольором, але не відзначена на експлікації. Особливо слід звернути увагу на розміщення укріплень з боку р. Дністер. Вздовж дністровських круч тягнеться кам'яна стіна, збудована з прямокутних блоків. Нижче штрих-пунктиром розміщується укріплення, що захищають фортецю з боку Поділля. Крім шести бастионів, які вписані в контур основних укріплень, з боку р. Дністер на місці теперішніх Кам'янецьких воріт зображений бастион, а на протилежному боці біля Потаїної брами ще один. Виїзди з фортеці на плані відсутні, окрім одного – південно-західного.

Автор власне подає внутрішній простір фортеці як місто, а передмістя розміщує на домінуючих висотах вище. Передмістя укріплене ретраншементом, опис якого на відміну від Бонн Лева він не подає. На плані видно, що місто має схематичну квартальну забудову як мінімум з двома головними вулицями. Експлікація подає лише одне умовне позначення – магазини торговців. З передмістя дугою в північно-східному напрямку до річки йде дорога.

На правому березі автор позначає три населених пункти. Один з них розташовується на північ від фортеці (позначений червоним кольором), інший трохи далі, до якого з міста й тягнеться дугою дорога. Це ймовірно сучасні Атаки. На північ від передмістя позначено ще одне поселення (ідентифікувати, яке можна по інших картах – це Румла).

План Хотина / Plan von Choczim [9]. Ще один кольоровий план Хотина та Хотинської фортеці зберігається в бібліотеці Технічного університету в Дармштадті (Technische Universitat Darmstadt) (рис. 5).

План не датований, однак в описі плану на сайті знаходимо відомості, що він був вперше опублікований 1750 року. Ймовірно, він з'явився на світ під час або після завершення російсько-турецької війни 1736-1739 рр. Експлікація відсутня. План, у першу чергу, складений для військових цілей. Автор плану жертвує деталями, однак передає фортифікаційні особливості фортеці. Нова фортеця має сім бастионів. З укріплень фортеця тягнуться п'ять доріг. Дві з яких захищаються додатковими фортифікаціями, можливо аванверками. Очевидно, що вони мали важливе значення, як логістичне та військове. Далі розташовується передмістя (vorstaedte), яке складається з шести окремих районів. Передмістя оточене зовнішніми укріпленнями, які на карті позначені як «Tartaris che Linien» ймовірно «татарська лінія» – система укріплень, які обороняли татари. На попередніх розглянутих планах ця лінія позначена як ретраншемент. Внутрішня забудова фортеці схематична і графічно позначена помаранчевими прямокутниками. Хотинський замок відсутній. Навпроти фортеці розміщений міст. У цілому план схематичний, але його цінність в тому, що він свідчить про існування турецького міста Хотина, яке півмісяцем оточувало укріплення Нової фортеці.

Атака на Хотин / Attaque de Chotzim [1]. Достатньо цікавим є виконаний у кольорі, без авторства план Атака на Хотин / Attaque de Chotzim, який зберігається в Національній бібліотеці Франції (рис. 6). При описі плану, що розміщується на сайті бібліотеки, ми знаходимо дату 1760 рік. На самому плані під легендою також присутня помітка «1760» і знак «?». Вочевидь фахівець бібліотеки, який його опрацював і зробив цю помітку, сумнівався в датуванні. Проведений аналіз дає підставу стверджувати, що на плані зображена схема облоги Хотинської фортеці 1769 року російською армією. На це вказує той факт, що бойових дій під Хотиною у 1760 році не проводилось ніяких, а на карті зображені російські укріплення 1769 року. Масштабування відсутнє, легенда плану французькою мовою достатньо скупа і більше носить цінність географічну й дає можливість локалізувати населенні пункти навколо Хотинської фортеці.

Експлікація містить наступні відомості: 1. Chotzim – Хотин, 2. Rumla – Румла, 3. Otaki – Атаки, 4. Okopi – Окопи, 5. Shwanez – Жванець, 6. Braga – Брага, 7. Batteries – артилерійські батареї, 8. Tranchees – траншеї, 9. Dniester – Дністер. Під «I» позначена Хотинська фортеця та Хотин. У порівнянні з описаними вище планами, межі фортеці описані точніше і наближені до сучасних. Фортеця містить шість бастионів. Стіни відмічені червоним кольором, внутрішня підпорочна стіна світлішим рожевим. Коричневим автор зображає контрескарпову стіну, чорним – контури зовнішніх земляних укріплень, які з невідомих причин він розташовує лише з південного та південно-західного боку, хоча на попередніх планах подібні укріплення розташовані по всьому периметру оборонних споруд. Внутрішня забудова простору фортеці імітована щільно розміщеними червоними прямокутниками без умовних позначень. Замок XV століття зображений схематично. Башти фортеці не позначені, проте на місці Стамбульської, Тімішоарської та Кам'янецької розпочинаються дороги. Примітно, що на місці Потайних воріт дорога відсутня. Вочевидь Потайні ворота не мали ніякого транспортно-го значення.

Автор відтворює розташування населених пунктів навколо Хотина. Нас будуть цікавити пункти на правому березі Дністра. Отже, згідно поданої експлікації на захід від фортеці, одразу за Тімішоарськими воротами розпочиналось передмістя, яке ніби зрослося з фортецею. Фортеця та згадане передмістя оточене турецьким ретраншементом та ровом, який на карті позначений лінією сформованою з крапок сірого кольору. Рів відзначений жовтим кольором.

На північний-захід за передмістям розташовується поселення «Румла» (Rumla). Забудова Румли відзначена прямокутниками червоного кольору та зеленим, яким представлені ймовірно сади. З Кам'янецьких воріт на північ тягнеться дорога, яка веде до Атак (Otaki), які імітовані тими ж позначками, що й Румла. Автор із зовнішнього боку Стамбульських воріт розміщує одну споруду. На нашу думку автор плану не спроста її відзначив. Ця споруда мала явно важливе адміністративне, військове або суспільне значення.

Проаналізований план невідомого авторства має ряд переваг над попередніми: майже точно відтворює лінію фортифікацій Хотинської фортеці; дає уяву (хоча і схематичну) про внутрішню військово-адміністративну інфраструктуру Хотинської фортеці; зображає забудову Хотина та його околиць, транспортної інфраструктури міста.

План австро-польсько-турецького кордону [7]. У Національній бібліотеці Угорщини зберігається план австро-польсько-турецького кордону / ERRLAEBUNG DER GRANZ..., який сходився в районі Хотинської фортеці (рис. 7). План кольоровий, без масштабування. План був створений 1772 року, згідно даних поданих на сайті ресурсу. Легенда скупа і подає лише умовні позначення, що відображають кордони Австрійської імперії, Речі Посполитої та Османської імперії.

Хотинська фортеця вказана з 7-ма бастионами та стінами-куртинами, що не відповідають дійсній конфігурації. У фортеці рожевим кольором імітована забудова. Окремо червоним кольором зображена будівля у формі прямокутника з прибудованим півколом та півмісяцем – центральна мечеть валіде-султан, незначні руїни якої збереглися. Далі на північ дві червоні цятки з півмісяцем, які можуть позначати мінарети або також мечеті, але значно менших розмірів. Проте основна цінність плану в тому, що відтворена міська забудова Хотина. Цікава деталь, що згідно плану місто Хотин складається з двох частин Старе місто (Alte vor Stadt) та Нове місто (Neue vor Stadt). Старе місто розташовується на захід, Нове – на південний-захід від фортеці. Забудова вказана рожевим кольором. Старе містом можна ототожнити з передмістям, яке ідентифікуються на попередній карті «Атака на Хотин / Attaque de Chotzim». Крім того на плані чітко простежуються ще дві будівлі в межах міста, що позначені так само як і мечеть валіде-султан.

На північ від фортеці розташовуються Атаки. На Дністрі присутні три переправи у вигляді човнів: одна навпроти фортеці, інша в Атаках, третя проти Окопів. Загалом карта дає нам чітке уявлення про географію Хотина та його округи.

План фортеці Хотин і навколишньої округи / Plan von der Festung Choczim, und der umliegenden Gegend [10]. Інформацію про географію населених пунктів навколо Хотина можна віднайти на карті «Plan von der Festung Choczim, und der umliegenden Gegend 1788» авторства Крістіана Людвіга Томаса, який зберігається в Німецькій національній бібліотеці у Франкфурті-на-Майні (рис. 8). План без легенди, проте на ньому присутні географічні назви: Хотин (Choczim), Атаки (Otaku), Анадоли (Adolia), Дарабани (Daraban).

На карті Нова фортеця зображена з шістьма бастионами, відзначений форштадт (Vorstadte), який оточений ретраншементом. З передмістя ведуть дві дороги (на Чернівці та Ясси).

Карта Хотина і навколишньої округи у 1788 році / Carte von Chotim und der umliegenden gegend 1788 [2]. Далі для розгляду пропонується Carte von Chotim und der umliegenden gegend 1788 / Карта Хотина і навколишньої округи у 1788 році (рис. 9). Карта зображає бойові дії союзної австро-російської

армії проти османського гарнізону Хотинської фортеці у 1788 році. Оцифрований варіант знаходиться в Університетській бібліотеці Берна в Швейцарії (Universitätsbibliothek Bern). План був виданий Йоганом Томасом фон Тратнерном (Johann Thomas von Trattner) – віденським типографом та книговидавцем. У розпорядження автора потрапили два оцифрованих екземпляри даної карти. Обидві кольорові, проте одна з них з експлікацією, яка дає можливість проаналізувати географію місцевості та фортифікацію Нової фортеці (рис. 10) [8]. Території Габсбургів позначенні жовтим кольором, Речі Посполитої – червоним, Османської імперії (Raia Chotim) – сірим.

Легенда подана німецькою мовою та містить наступну інформацію: A. Das Schlos – замок, B. Die obere Stadt – Верхнє місто, C. Die ausere Stadt Chotim – передмістя Хотина, D. Iassy Thor – Яська брама, E. Bender Thor – Бендерська брама, F. Das von den K: K: Truppen unter Com: des Pr.Coburg am 11 Mai 1788 bezogene Lager – розташування табору та військ під командування Принца Кобурга 11 травня 1788, G. Vorruckung derselben – теж саме, H. Batterien bei Braha – батарея в Бразі.

Нова фортеця з шістьма бастіонами, передмістя оточена ретраншементом. Від Бендерської та Яської брам (d. Iassy Thor) Нової фортеці ведуть дороги на Бендери та Чернівці, Ясси відповідно. Навколо Хотина можна розпізнати населені пункти: Атаки, Дарабани, Пригородок, Рукшин, Данківці. Крім того на південь від передмістя знаходиться не позначений населений пункт – Анадоли. На думку автора плану, південна межа міста проходила майже біля Анадол, а північна під Атаками.

Хотин та Хотинська фортеця в збірці топографічних карт й планів під умовною назвою «Війна між Росією і Туреччиною 1769 р.» / «Guerre entre la Russie et la Turquie 1769» Якоба ван дер Шлея [3]. Надзвичайно цікавим картографічним джерелом з історії Хотина та Хотинської фортеці є збірка топографічних карт й планів під умовною назвою «Війна між Росією і Туреччиною 1769 р.» («Guerre entre la Russie et la Turquie 1769») Якоба ван дер Шлея. Дана збірка зберігається в Бібліотеці Арсеналу в Парижі. Згідно поданої інформації в описі джерела на електронному ресурсі, збірка була видана в 1769 році та перевидана у 1830 р. «Guerre entre la Russie et la Turquie 1769» детально описує бойові операції під Хотиною російської армії у 1769 році та складається з 9-ти окремих карт. Дві з них під порядковим номером VI. План фортеці Хотин у Молдавії, з околицями до 300 туазів навколо, знятий після взяття цього плацдарму у 1769 р. («Plan de la Forteresse de Choczim en Moldavie, avec les environs de 300 toises a la ronde leve après la prise de cette place en 1769») (рис. 11) та VIII. План фортеці Хотин у Молдавії, зі спаленими передмістями та околицями до 3 верст навколо, \...\ знятий після взяття цього плацдарму у 1769 р. («Plan de la Forteresse de Choczim en Moldavie, avec les Fauxbourg brule et les environs de 3 Werstes a la ronde leve, representant le Retranchement ennemi les tranches et les batteries des deux cotes du Dnester; leve après la prise de cette Forteresse en 1769») (рис. 12) дають можливість встановити транспортно-логістичну та військово-адміністративну інфраструктуру Хотина та Нової фортеці.

Про автора даної збірки Якоба ван дер Шлея відомо надзвичайно мало. Гравер, художник. Народився в Амстердамі 26 липня 1715 році. Був учнем відомого французького гравера Бернарда Пікарта, стиль гравірування якого намагався у своїх роботах продовжити. На жаль, відомостей про перебування Якоба ван дер Шлея у Хотині віднайти не вдалося. Однак аналізуючи збірку, поданий ландшафт місцевості бойових дій, деталізацію військово-адміністративної інфраструктури можна певною мірою стверджувати, що її автор безпосередньо перебував при російській армії Голіцина у 1769 року та мав доступ до документів військового характеру, планів місцевості російського командування. Про це свідчить те, що автор знав як використовувались споруди фортеці турками і після її захоплення росіянами. Варто припустити, що при створенні Збірки працювала ціла команда інженерів, креслярів, художників, граверів, оскільки вона вражає своєю якістю виконання та деталізацією.

Експлікація пропонованих для розгляду карт виконана французькою мовою. Карта під номером VIII. «Plan de la Forteresse de Choczim en Moldavie, avec les Fauxbourg brule et les environs de 3 Werstes a la ronde leve, representant le Retranchement ennemi les tranches et les batteries des deux cotes du Dnester; leve après la prise de cette Forteresse en 1769» (далі Карта VIII) більше зосереджується на бойових операціях російської та османської армії з квітня по серпень 1769 року та проведенні ворогуючими сторонами фортифікаційних робіт на підступах до Хотина та Нової фортеці [3, с. 9]. Карта під номером VI. «Plan de la Forteresse de Choczim en Moldavie, avec les environs de 300 toises a la ronde leve après la prise de cette place en 1769» (далі Карта VI) зосереджує увагу на деталізації інфраструктури самої фортеці [3, с. 11].

На Kartі VIII відзначена орієнтація за сторонами світу «Південь-Північ». Масштабування карти представлено в одиниці виміру відстані «туазах» (**toises**) у нижньому лівому кутку. Карта дає чітке уявлення про транспортно-логістичну інфраструктуру, фортифікації місцевості навколо Хотина та його околиць.

Фактично місто то його околиці турками було перетворено на укріплений район, серцем якого стала Нова бастионна фортеця. Місто мало розгалужену систему доріг, які на карті відзначенні двома типами позначок: тип перший формується за допомогою двох паралелей, що складаються з крапок, другий – це дві паралелі, одна з яких крапки інша суцільна лінія. Очевидно автор свідомо робив таке розділення. Перший тип ймовірно позначає шляхи в межах міста та передмістя. Другий тип за межами житлових кварталів. Можливо, таким чином автор намагався показати межі міста або показати якість дорожнього покриття. Частина сучасних доріг міста співпадає з дорогами на карті, а частина вулиць Старого міста по даний час зберегла стару турецьку брукувіку. Ван дер Шлей не виокремлює міську забудову навколо фортеці, проте з розгалуженої мережі шляхів можна зробити висновок, що вони слугували деякою мірою межами кварталів. Про це свідчить позначка «К» на карті, якою представлені квартали міста, які були спалені під час бойових дій (Fauxbourg brule). Згідно поданого картографічного джерела можна відслідкувати внутрішню просторову забудову бастионної фортеці. Проте на цьому ми зупинимось дещо нижче при розгляді карти VI, яка детальніше її зображає. Згідно експлікації джерела фортеця мала четверо воріт: Кам'янецькі (D. Porte de Kaminiac), Яські (E. Porte de Yassi), Бендерські (F. Porte de Bender), Потайні (G. Porte de Secours) або запасні, для втечі. Згідно поданої інформації Кам'янецькі ворота знаходяться в північно-східній частині фортеці та виходили до Дністра, Яські розташувались у західному секторі між двома бастионами, Бендерські в південній частині фортеці, Потайні в південно-східному секторі оборонних споруд. З Бендерських воріт розпочинається шлях – напрямком на Бендери. З Кам'янецьких воріт лежить найкоротший шлях вздовж берега Дністра на Атаки (Village Ataki). З Яських воріт шлях відсутній, проте на карті VI він присутній. Примітно те, що ван дер Шлей використовує російську термінологію позначення воріт фортеці, а не турецьку. Це ще раз підтверджує, що він мав доступ до російських документів, інженерних планів, та карт місцевості. Згідно плану фортеця має розгалужену систему мінних галерей, ймовірно на найбільш небезпечних напрямках батареїної артилерійської дуелі (H. Mines)

З півдня та заходу місто оточене укріпленнями, які відмічені позначкою «L» – турецький ретраншемент (Retranchement des Turcs). На карті чітко видно, що його контури збігаються з рельєфом яру, який розташовується на південь та південний-захід від фортеці. Основна частина міської забудови («К») також оточені укріпленнями, ймовірно частоколом (в експлікації не відзначенні, але на карті представленні лінією, що формується послідовністю крапок). З північного-заходу та сходу (лівий берег Дністра, поблизу с. Брага) фортеця прикривалась редутом та флешами («M». Vieille Redoute and fleche). Турецький міст («T». Pont des Turcs) слугував переправою. Для її прикриття від ворога позад мосту на домінуючій висоті турки збудували додаткові укріплення у вигляді ретраншемента («Q». Retranchement des Turcs). Розгалужена система доріг представлена на плані свідчить про те, що дороги мали як цивільне, так і військове значення, оскільки надавали можливість османам перекидати війська за потреби до тих ділянок збудованих ретраншементів, де була найбільша небезпека прориву оборони.

На північний-захід від фортеці, за межами частоколу, розташовуються окремі квартали, які очевидно формували передмістя Хотина – Румлу. За самим передмістям відзначена цікава позначка у вигляді неправильної п'ятикутної зірки. Ймовірно, це споруда також оборонного призначення, яка прикривала Хотин та фортецю з північного-заходу. На жаль, у легенді карти вона не згадується. Однак можна припустити, що це був невеликий бастионний форт на підступах до фортеці.

З даного плану можна зробити висновок, що фактично Хотин турками був перетворений у 1769 році на місто-фортецю, яка мала три лінії оборони. Перша формувалась з системи ретраншементів, що оточували Хотин на певній відстані від нього. Друга, яка безпосередньо прикривала саме місто (характер природи її фортифікації встановити згідно даного плану неможливо). І третя, власне сама Нова бастионна фортеця з її оборонними спорудами.

Карта VI Збірки деталізує наявну у 1769 році адміністративно-військову та цивільну інфраструктуру в переважній більшості самої фортеці, частково міста. Масштабування в «туазах» (toises). Орієнтування теж саме, що і на попередні карті. Обриси валів фортеці, розміщення бастионів, локація в'їзних брам, розташування замку, відповідає сучасним.

Для зручності аналізу карти автор пропонує умовно розділити фортецю на дві частини: південну (від замку і до Бендерських воріт) та північну, з умовною межею поділу, яким є струмок що протікає по території.

Отже розпочнемо з південної. Згідно поданої експлікації в середині молдовського замку (A. La Citadelle), на території теперішнього комендантського палацу і в його підвалах знаходились склади з порохом, різноманітним артилерійським спорядженням та припасами (C. Maison ou l'on garde differens attirails pour l'usage de l'artillerie et du genie end contenant dans les souterrains un Magasin a poudre). Також у

замку розміщувалась старовина православна (грецька) церква, яка турками використовувалась як мечеть (B. Une ancienne Eglise grecque maintenant la Cathedrale et qui avoit servie aux Turcs de Masquie).

Далі вище замку на південь знаходиться будинок паші, який після окупації фортеці, використовувався російським комендантом (D. La maison du Pacha, actuellement occupie par le Commandant). Будинок сформований з трьох окремих споруд, що формують по периметру прямокутник, який має три входи/виходи і великий внутрішній двір. За будинком паші (також на південь) зображена турецька лазня (R. Bains des Turcs). Варто відзначити, що згідно легенди на плані їх три – одна у фортеці, дві за її межами безпосередньо в самому місті (на плані їх можна локалізувати на півдні від Бендерських воріт).

З права від Бендерських воріт автор розміщує два комплекси казарм артилеристів, що складаються з прямокутних та квадратних споруд (кожна з казарм має їх по 6) (G. Casernes des artilleistes). При детальному розгляді казарм артилеристів помітно, що вони згруповані штрих пунктирною лінією від Бендерських воріт на схід майже до Потайних, яка включає до комплексу казарм ще один трапецеподібний об'єкт, що міг мати значення як артилерійського доку для зберігання або ремонту гармат, лафетів.

Через дорогу на захід від казарм артилеристів графічно відтворенні обриси трьох складів з продовольством (E. Magasin de vivres). Нижче них поки що не ідентифіковані споруди. За ними мечеть квадратної форми (F. Mosqui), яка відокремлюється від внутрішнього простору фортеці огорожею. Огорожа має два входи/виходи крізь, які можна було потрапити на територію самої мечеті. Один з них знаходиться з північно-західного боку, інший – зі сходу. Згідно плану вхід у мечеть розміщувався з півдня. Із західного боку мечеті проглядається добудова. Сьогодні там знаходяться руїни мінарету. Також на захід від фортеці розташовується об'єкт, який заслуговує уваги – стародавній грецький (православний) монастир, перетворений турками на мечеть (P. Ancien monastere grec. don't les Turcs avoient fait une Mosquie). Це сучасна Свято-Миколаївська церква, яку хотинчани називають «червоною». На схід від мечеті одразу біля огорожі відзначено літерою M. «Fontaines». Це умовне позначення можна трактувати по різному: фонтани, криниці, резервуари для збирання/зберігання води та чешми. Їх на карті можна локалізувати 7. З них три у фортеці: поблизу Потайної брами, мечеті та на північний захід від замку. Найбільш вірогідно, що це були класичні турецькі чешми (çesma), будівництво яких було поширене в даній місцевості в османські часи. Одна з них по сьогодні збереглась в Хотині. Їхне будівництво передбачало прокладання значної кількості підземних водопроводів від витоків джерел до місць призначення, враховуючи природний ландшафт місцевості. А оскільки на карті чітко видно, що місто Хотин мало терасовий характер зі значним перепадом місцевості в бік Дністра та враховуючи те, що на карті є струмки та джерела, найбільш вірогідним є, що більшість «Fontaines» були чешмами. В експлікації не відмічені, але позначені кам'яні сходи (частково збереглися), що ведуть до мосту.

Найбільш складним сектором для ідентифікації споруд за даним планом являє собою північна частина фортеці, оскільки можна визначити лише два типи споруд. Перший тип – будівлі зайняті двома полками, які були направлені в гарнізон (I. Batiments occupies par deux Regiments de garnison). Тобто, ідентифікувати ці споруди як казарми згідно плану не видається можливості, оскільки османи могли їх використовувати за іншим призначенням. Крім того значна частина споруд з позначкою «I» розташовується і в південній частині фортеці. Другий тип відзначений як квартири для інженерів, майстерня та кузня (H. Quartier des Ingenieurs, l'atelier et la forge). Мало б бути три об'єкти, проте позначено лише один – на північ від замку. Під квартири для інженерів та інженерні майстерні він не може підпадати у зв'язку зі своїми малими розмірами. Найбільш вірогідно, що там знаходилася кузня.

З Яської брами до Кам'янецької веде дорога, яка повністю відповідає контурам сучасної на території заповідника. Також варто відзначити, що головний шлях фортеці, який розпочинається від Бендерської брами і закінчується біля В'їзної башти замку, відрізняється від сучасного. Біля Бендерської брами на карті дорога не робить звивини майже під кутом 90 градусів, яка є сьогодні, а зміщується більш ліворуч. Міст, його опори, що з'єднують замок з фортецею сьогодні на плані відсутні. Дорога проходить попід сучасним мостом та заходить, повертаючи, у В'їзну башту замку зі сходу. За межами фортеці розташовуються три кладовища: грецьке (православне), турецьке, єврейське (Q. Cimetiere des Grecs, Turcs, Juifs).

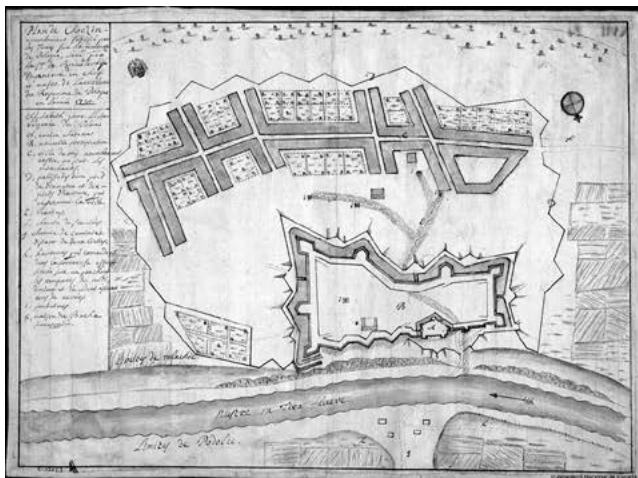
Турецька фортеця має 18 контрмінних галерей (L. Mines) на найбільш небезпечних ділянках-підступах. На стіни фортеці ведуть 6 виходів (K. Sorties).

Отже, рукописні плани Хотина та Хотинської фортеці XVIII ст. представленні досить цікавими картографічними джерелами, що зберігаються в європейських бібліотеках. Карти та плани дають можливість проаналізувати географію околиць Хотина, фортифікацій, наявність військово-адміністративної інфраструктури тощо. Місто складалось з двох частин: старого та нового, мало передмістя – Румлу. Фортифікаційні укріплення склались з трьох ліній: власне Нової бастионної фортеці, укріплення що захищали саме місто, та оборонна система, що прикривала передмістя.

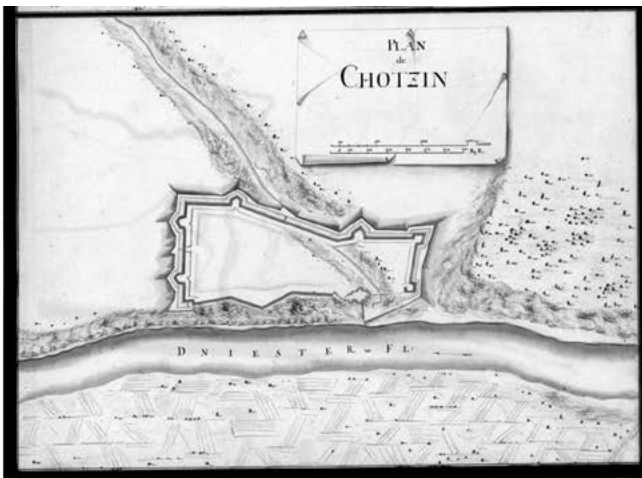
Аналіз картографічних джерел показав, що місто та фортеця мали розвинену транспортно-логістичну інфраструктуру (дороги), цивільну забудову (мечеті, лазні, палац, чешми) та військові об'єкти (казарми, інженерні споруди, кузні, артилерійські приміщення, порохові склади, магазини з провіантом тощо).

Список використаних джерел та літератури

1. Bibliothèque nationale de France. Attaque de Chotzim [Електронний ресурс]. Режим доступу до ресурсу: <http://catalogue.bnf.fr/ark:/12148/cb406823819>.
2. Carte von Chotim und der umliegenden gegend 1788 [Електронний ресурс] / Т. Е. von Trattner // Universitätsbibliothek Bern – Режим доступу до ресурсу: http://biblio.unibe.ch/web-apps/maps/zoomify.php?col=ryh&pic=Ryh_6513_18_B.
3. Jacob van der Schley. Guerre entre la Russie et la Turquie 1769 / Jacob van der Schley. – Paris, 1830. – 15 с.
4. Johann Georg Maximilian von Fürstenhoff. Plan de Chotzin [Електронний ресурс] / Johann Georg Maximilian von Fürstenhoff // Sächsische Landesbibliothek – Staats- und Universitätsbibliothek Dresden (SLUB) – Режим доступу до ресурсу: http://www.deutschefotothek.de/documents/obj/70300002/df_dz_0000459.
5. Le Sr. de Bonne Levey. Plan de Choczim - /nouvellement fortifié par /Les Turcs sur La frontière /de Pologne. Levé par /Le Sr. de Bonne Levey, /Ingenieur en Chef /et major de L'artillerie /du Royaume de Pologne /en L'année 1720 [Електронний ресурс] / Le Sr. de Bonne Levey // BIBLIOTECA NACIONAL DE ESPAÑA – Режим доступу до ресурсу: <http://bdh-rd.bne.es/viewer.vm?id=0000070589>.
6. Library UCL (University College London). Plan de la Ville de Chockzin prise sur les Turcs par les Russes sous les Ordres du Marechal Munnich l'An 1739 [Електронний ресурс] / Library UCL (University College London) – Режим доступу до ресурсу: http://digitool-b.lib.ucl.ac.uk:1801/webclient/DeliveryManager?pid=528708&custom_att_2=simple_viewer.
7. National Széchényi Library. Hotin és környéke [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://maps.hungaricana.hu/en/OSZKTerkeptar/208/?list=eyJxdWVyeSI6ICJob3RpbjJ9>.
8. Т. Е. von Trattner. Carte von Chotim und der umliegenden gegend 1788 [Електронний ресурс] / Т. Е. von Trattner // Universitätsbibliothek Bern – Режим доступу до ресурсу: http://biblio.unibe.ch/web-apps/maps/zoomify.php?col=ryh&pic=Ryh_6513_18_B.
9. Technische Universität Darmstadt. Plan von Choczim [Електронний ресурс] / Technische Universität Darmstadt – Режим доступу до ресурсу: <http://tukart.ulb.tu-darmstadt.de/1282/2/index.htm>.
10. Thomas, Christian Ludwig. Plan von der Festung Choczim, und der umliegenden Gegend 1788 [Електронний ресурс] / Thomas, Christian Ludwig – Режим доступу до ресурсу: http://aleph.unibas.ch/F/7V4AEQ44S2NIH R4YKCCSHK2E2UC5F3RHYYH5QYEP6SNBLVU8MTL-05366?func=find-b&find_code=WRD&request=Plan+von+der+Festung+Choczim%2C+und+der+umliegenden+Gegend&x=18&y=1&adjacent=N.
11. Utländska stads- och fästningsplaner. Plan de la Ville de Chockzin prise sur les Turcs par les Russes sous les Ordres du Marechal Munnich l'An 1739. [Електронний ресурс] / Utländska stads- och fästningsplaner, – Режим доступу до ресурсу: https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/K0004758_00001.

Рис. 1. Plan de Choczim - /nouvellement fortifié par / Les Turcs sur La frontière /de Pologne. Levé par / Le Sr. de Bonne Levey, /Ingenieur en Chef /et major de L'artillerie / du Royaume de Pologne / en L'année 1720.

Рис. 2. Plan de Choczim.

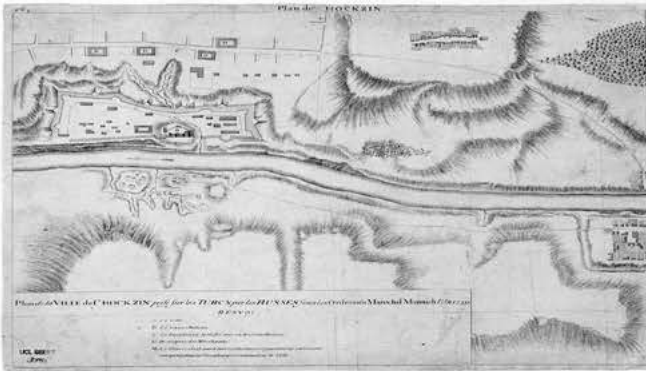

Рис. 3. Plan de la Ville de Chockzin prise sur les Turcs par les Russes sous les Ordres du Marechal Munnich l'An 1739.

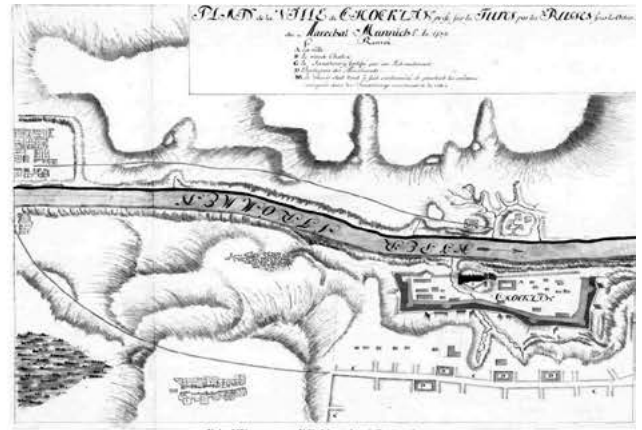

Рис. 4. Plan de la Ville de Chockzin prise sur les Turcs par les Russes sous les Ordres du Marechal Munnich l'An 1739.

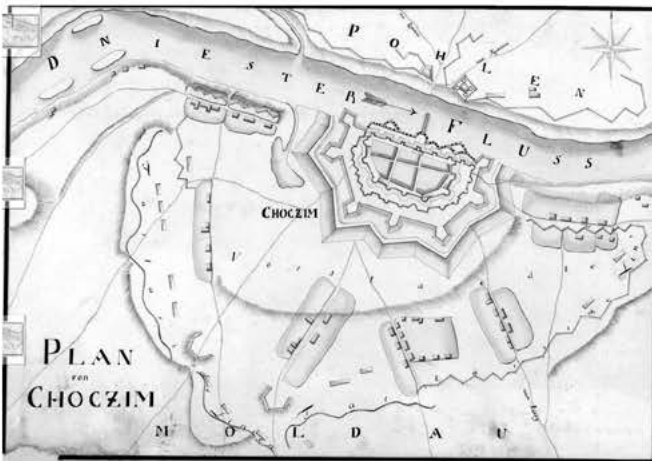

Рис. 5. Plan von Choczim.

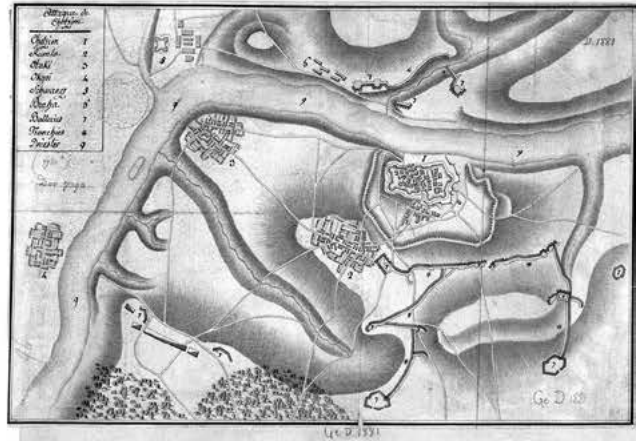

Рис. 6. Attaque de Chotzim.

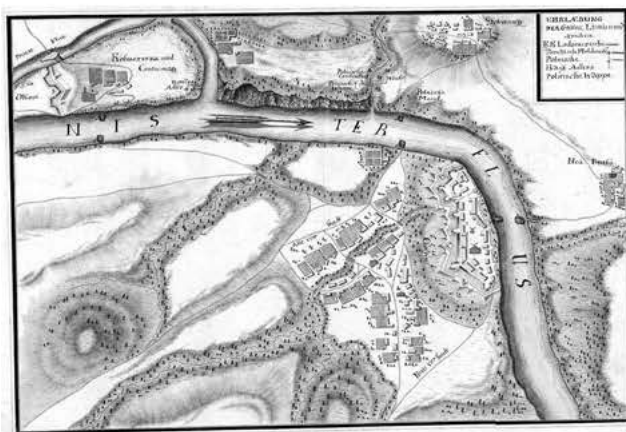

Рис. 7. Errlaebung der granz...

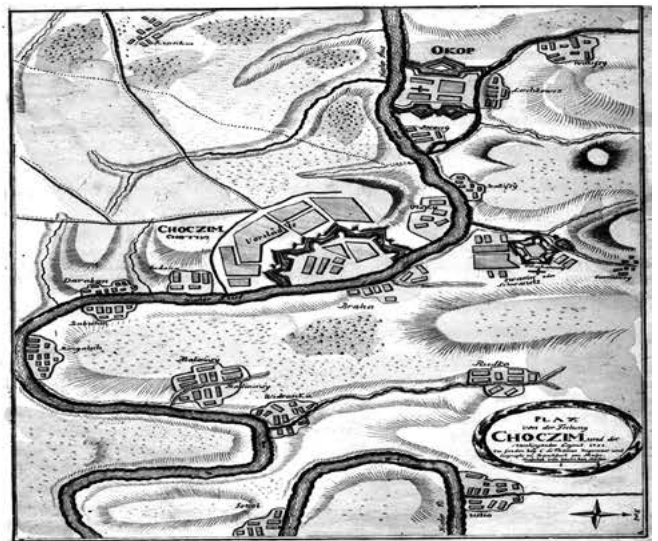

Рис. 8. Plan von der Festung Choczim, und der umliegenden Gegend 1788

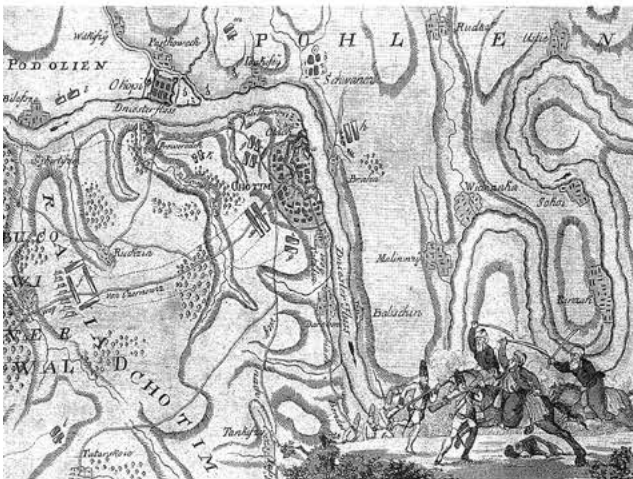

Рис. 9. Carte von Chotim und der umliegenden gegend 1788

Рис. 10. Carte von Chotim und der umliegenden gegend 1788

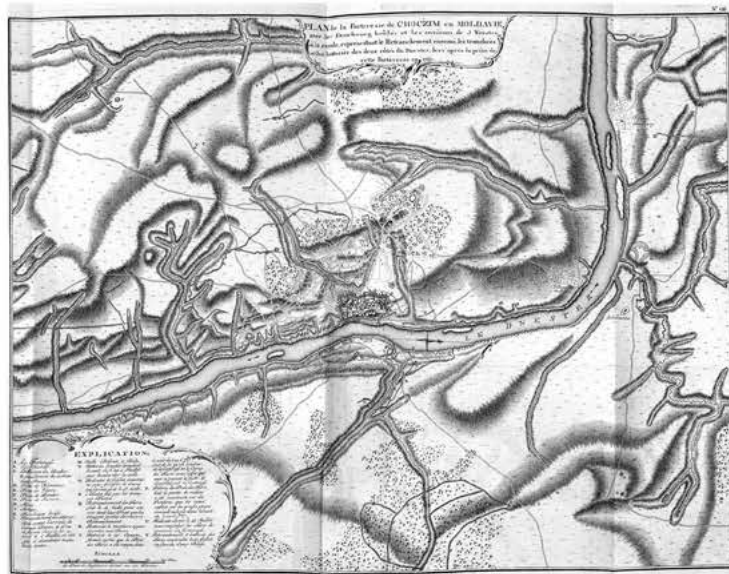

Рис. 11. VIII. «Plan de la Forteresse de Choczim en Moldavie, avec les Fauxbourg brule et les environs de 3 Werstes a la ronde leve, representant le Retranchement ennemi les tranches et les batteries des deux cotes du Dnester; leve après la prise de cette Forteresse en

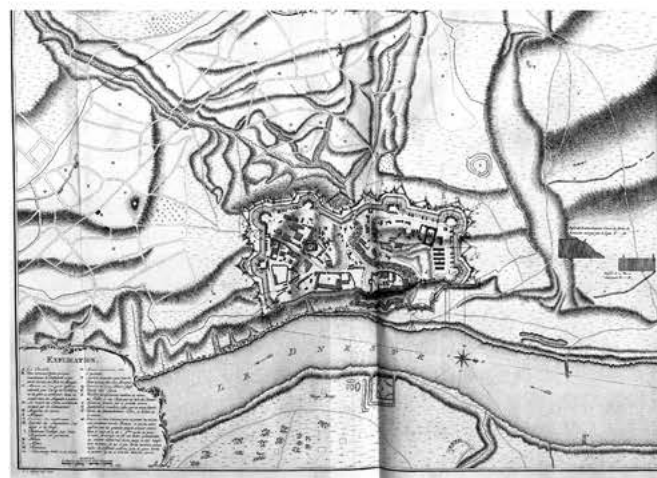

Рис. 12. VI. «Plan de la Forteresse de Choczim en Moldavie, avec les environs de 300 toises a la ronde leve après la prise de cette place en 1769»